

Павлов О.І.

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

Вступ. Сучасна інформаційна революція висовує нові вимоги щодо адаптації аграрної сфери до нових умов й є викликом для селянства та сільських територій як соціального простору. У термінах цивілізаційних теорій аграрне суспільство розглядається як минуле, а сільський спосіб життя як такий, що не має майбутнього. Все це актуалізує питання пошуку нової моделі сільського розвитку. Освоєнню постіндустріальної моделі розвитку аграрного сектора економіки присвячені праці П. Саблука [1], В. Ткаченко [2], С. Юшина [3] та інших фахівців.

Постановка проблеми. Новизна запропонованого нами підходу полягає в обґрунтуванні перспектив розвитку сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства в інформаційну епоху. Метою статті є визначення сутності та змісту сільського розвитку як суспільного процесу, що відбувається в межах сільських територій. У відповідності до мети сформульовані наступні завдання:

- визначити перспективи сільського розвитку в Україні крізь призму теорій цивілізації;
- побудувати модель сільського розвитку.

Виклад основного матеріалу. До аналізу залучено праці класиків теорій локальних культур та цивілізацій О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі, засновника світсистемного руху Ф. Броделя, теоретиків постіндустріального суспільства Д. Белла і Е. Тоффлера та представника еволюціоністської теорії П. Куусі, в яких йдеться про долю села, та селянства, а також про місце та роль в історії людства аграрного суспільства.

Методологія сільського розвитку міститься у фундаментальній праці О. Шпенглера “Занепад Європи” (1923). Цей процес німецький філософ пов’язував з переходом європейської культури у фазу цивілізації, а саме з зосередженням життя у місті, у той час як все інше в’яне: мешканець великого міста – людина, абсолютно позбавлена традицій, людина фактів, сповнена глибокої огиди до селянина, зробила великий крок до неорганічного, до кінця. Дійти до кінця для соціуму, на думку О. Шпенглера, означало стати провінційним: перша фаза цього занепаду – перемога міста над селом, друга – переходом до цивілізації внаслідок втрати ґрунтового духу селянства, створення штучних мегаполісів, що уособлюють перехід до нової історичної епохи. Суть цієї нової епохи – у відриві людини від ландшафту, з яким була нерозривно пов’язана уся попередня історія людства. Вперше штучна зміна ландшафту розпочалась з розвитком землеробства. Тим самим селянин пустив коріння у ґрунт, який він обробляв. Та й сама культура, подібно рослині, виростає зі свого материнського ландшафту. З розвитком міст людина починає відриватися від ґрунту. З появою світових столиць, які є ознакою зрілих цивілізацій, знецінюється провінція – материнський ландшафт культури. Усе перетворюється на провінцію – і село, і мале місто, і місто велике, за виключенням двох-трьох гігантських мегаполісів. На відміну від локальних цивілізацій, які змінюють одна одну, селянин – вічна людина, що передувала культурі. Вона продовжує свій род з покоління до покоління завдяки її зв’язку з землею. Цей зв’язок не зникне до тих пір, поки вогнище, у благочесному сенсі цього слова, залишається дійсним, значущим центром сім’ї [4, с. 90, 91, 100, 102]. Отже, за О. Шпенглером, селянин є одвічним персонажем історії за умови не втрати ним зв’язку з ландшафтом, заняттями на землі та виконанням дітородної функції. Інша річ – яким чином еволюціонує спосіб життя та рід занять селянина.

На погляд відомого англійського філософа історії А. Дж. Тойнбі селянству історія завжди здається нічого не значущою казкою, незважаючи на усю її повчальність та ґрунтовність. Селянство, захоплене вихором історії, втягнене в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, й досі залишається найбільш нещасним братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації не встигли поглинути [5, с. 107]. Тобто, на переконання А. Дж. Тойнбі, селянство є минулим соціальним прошарком, з чим не можна погодитися, оскільки земля існує завжди, по-перше, як природний ресурс, а по-друге, як просторова протяжність, а тому має оброблятися, використовуватися у виробничо-господарських, природоохоронних та інших цілях, а простір має бути соціалізованим. Крім того, з розвитком технічного прогресу та сучасних технологій селянство у модернізованих країнах складає незначну частку населення, яка історично покликана задовольнити потребу суспільства у продуктах харчування та у сировині. Проте слід не забувати, що селянин, як і будь-яка інша людська істота, має право обирати власний життєвий шлях, а не слугувати якимось ефемерним цілям. Воно є не суспільним додатком, а повноцінною частиною соціуму, що презентує одну з двох соціально-територіальних підсистем суспільства, частину державної території.

Значну увагу питанням розвитку села приділяв основоположник світсистемного підходу, представник другого покоління французької історичної школи “Анналів” Ф. Бродель. На відміну від О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі, французький історик розглядав проблему взаємовідношень міста та села не у контексті їх протиставлення, а у тісному взаємозв’язку. Враховуючи історичне значення поділу праці між містом та селом, Ф. Бродель відмічав, що він ніколи остаточно не визначався, й постійно знов і знов відновлювався. З цієї причини ніколи не можна було відокремити місто від села: в один і той самий час існували роз’єднання й зближення, розмежування й возз’єднання. Села, близько розташовані до міста, черпали користь від такого сусідства. Села й міста корилися обоюдно перспектив, внаслідок чого відбувалися певні зміни, що були оборотні: міста урбанізували села, а ці остаточно робили міста сільськими. Разом з тим, Ф. Бродель підкреслював, що міста у цьому обоюдному обміні виконують роль електричних трансформаторів: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін. Як підкреслював Ф. Бродель, місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу, ніж його. Не було жодного міста, жодного містечка, що не мало б своїх сіл, свого клаптика сільського життя, яке не надавало б довоколишній окрузі своїх послуг [6, с. 413, 414, 418,

419]. Посилаючись на приклад розвитку сільського господарства виключно навкруги міст в Кастилії в XV–XVI ст. Ф. Бродель вдавсь до роздуму над тим чи доречно розвивати села, що знаходяться на значній відстані від міст? [7, с. 79]. Зазначимо, що висловлені Ф. Броделем думки містять конструктивні засади, які виступають певним підґрунтям для виокремлення перехідного типу територій – сільських урбанізованих зон і ареалів та “аграрних” міст, які детально охарактеризовані в наших публікаціях [8; 9; 10]. Однак ми не вважаємо коректним визначення Ф. Броделем сільського способу життя як нижчого, ніж міський. Він дійсно менш комфортний у порівнянні з міським, але має й свої переваги. Так само не зовсім доречним є постановка питання про доцільність чи недоцільність розвитку “глибинних” сіл. Якщо є земельні та інші ресурси, розташовані у певному просторі – вони мають бути освоєними.

Один з теоретиків постіндустріального суспільства, американський соціолог Д. Белл розглядав сутність аграрного способу виробництва у контексті технологічної парадигми. З цією метою він ввів у науковий обіг поняття “технологічні сходи”. До першої сходинки він відніс ресурсну базу: сільське господарство та гірничодобувну промисловість. Якщо інформаційний сектор є обробляючим, у якому обмін інформацією та знаннями відбувається за допомогою телекомунікацій та комп’ютерів, а індустріальний носить передусім виробничий характер, де для виготовлення товарів використовується енергія та машинна технологія, то до індустріальний сектор є переважно добувним, що базується на ресурсній базі. Звісно, у інформаційний період частка зайнятих у сільському господарстві значно зменшилася, але це, на переконання Д. Белла, не є підставою для висновку про те, що настання нової ери ліквідує аграрний сектор економіки як такий [11, с. CXXX, CL 468].

Автор ідеї “хвильового” історичного розвитку, американський футуролог Е. Тоффлер, характеризуючи цивілізацію першої хвилі – аграрне суспільство, звернув увагу на сільське господарство як на родову ознаку, що визначається “обмеженим простором”. При цьому він мав на увазі не тільки локальний характер, а головним чином вузьку виробничу спеціалізацію аграрного сектора. Щодо суб’єктів господарювання, то вони представлені, у викладі Е. Тоффлера, фермером та його родиною, інтенсивно працюючим на своєму малому клаптику посеред моря простору, що перетворило людину на карлика [12, с. 23, 98, 99]. Попри те, як зазначав сам Е. Тоффлер, ера першої хвилі розпочалася приблизно за 8000 до р. х. й домінувала на земній кулі десь до 1650–1750 рр., його уявлення про аграрне суспільство “зупинилося” на ранній стадії розвитку останнього. Що стосується самого підходу до періодизації цивілізаційного розвитку людства, то він є європоцентричним за своєю суттю, а тому не повною мірою відбиває реалії життя. І головне – панування досконалих технологій, по-перше, не вичерпує системної характеристики сучасного суспільства, по-друге, сфера їх поширення не знає меж, тобто деякі з них застосовуються у сільському секторі.

На підтвердження нашої позиції наведемо дані з праці П. Куусі “Цей людський світ”: “сьогодні одна третина людей досягла стадії транснаціональних корпорацій, більшість продовжує існувати на стадії аграрної культури, незначна частина залишається збирачами та мисливцями” [13, с. 236]. Звісно, з часом виробнича діяльність змінюється, так само як і зменшується частка людей, що займаються виробництвом сільсько-рільською продукції, але вона завжди буде користуватися суспільним попитом. Важливо, як відмічав П. Куусі, щоб людська поведінка не порушувала природного балансу.

Звернення до розгляду сільського розвитку у контексті цивілізаційного підходу є актуальним з точки зору визначення його постіндустріальної моделі. Для України це питання має передусім політичне значення. Справа, по-перше, в тому, що вона за географічною ознакою належить до Європи, а по друге, для неї більш притаманним є європейський тип сільського розвитку. Підтвердимо останній довід наступними аргументами. У країнах ЄС існують два рівні аграрних територій: локальний (сільський населений пункт) – поселення із щільністю населення менш ніж 100 осіб на 1 км²; регіональний (сільська територія) – сільський регіон. Серед них розрізняються “чітко виражені сільські регіони” (із часткою сільського населення в його загальній чисельності більше, ніж 50 %) і “сільські регіони” (із часткою сільського населення 15–50% чисельності всіх жителів) [14, с. 35]. У переважній більшості адміністративних районів України частка сільського населення перевищує 50%. У 39 районах (із 490) зазначена частка вкладається в межі 15–50% (“сільські регіони”) і лише в одному – Перевальському районі Луганської області – вона є меншою 15%. До складу цього району входять 2 міста, 10 селищ міського типу і 26 сіл [15, с. 50].

Разом з тим, порівняння сучасної парадигми сільського розвитку ЄС та України свідчить про те, що європейська парадигма за своєю спрямованістю є переважно аграрною, а вітчизняна – територіальною. Це пояснюється тим, що у Західній Європі й навіть у деяких країнах Центральної та Східної Європи належність до сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства не є ознакою відсталості та архаїчності, остання не ідентифікується виключно через її зв’язок із сільськогосподарським виробництвом. За відсутності потреби направляти значні бюджетні кошти на облаштування життєвого середовища, їх левова частка спрямовується на підтримку товаровиробника.

Іншою підвалиною, яка свідчить про недоцільність бездумного копіювання досвіду інших країн, є сутнісна характеристика сільських територій України. Це – 41,7 млн га території, з яких 69,1% становлять сільськогосподарські угіддя, 12,1% землі населених пунктів; 28, 6 тис. сіл, в яких проживає 15, 3 млн осіб, або майже 33% всього населення. Площа ріллі в Україні складає 31,3 млн га проти 18, 4 – у Франції, 13,9 – у Польщі, 13,7 – у Іспанії, 11, 8 – у Німеччині, 9,4 – у Румунії, 8,3 – в Італії, 5,8 – у Великобританії, не кажучи вже про 4,6 – 0,4 млн га – в Угорщині, Болгарії, Швеції, Греції, Данії, Фінляндії, Нідерландах та Швейцарії [16, с. 5, 7, 655]. Або порівняємо співвідношення частки аграрного сектора у ВВП чи частки населення зайнятого у сільському господарстві в Україні, з одного боку (24,4% та 20,5%) та у Чехії і Словаччині – з іншого (6,3% і 9,9% та 9,4% і 12,2% відповідно) [17, с. 15].

Модель сільського розвитку в Україні має базуватися на наступних засадах:

- запровадження функціонально-територіального підходу замість галузевого до аналізу процесів, які відбуваються в сільських територіальних утвореннях;
- надання пріоритету інтересів селянства з урахуванням територіальних, галузевих та державних інтересів;
- підтримка видів виробничо-господарської діяльності, конкурентних і альтернативних до сільськогосподарської;
- взаємоузгодженість розвитку виробничої та соціальної сфер;
- приділення першочергової уваги розв'язанню проблем розвитку територій.

На окрему увагу заслуговує аграрна складова моделі сільського розвитку. На переконання П. Саблук її перспективи слід пов'язувати з об'єднанням капіталу землі з капіталом індустрії і забезпеченням його функціонування на високоприбутковому рівні завдяки застосування інформаційних технологій [18, с. 7].

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що наукові уявлення про сутність та зміст сільського розвитку еволюціонують разом з суспільними трансформаціями. Минулий характер аграрного суспільства не означає знецінення, а тим більш зникнення сільської соціально-територіальної підсистеми. Враховуючи стан та роль сільських територій у забезпеченні збалансованого розвитку України, проблеми сільського розвитку набувають доленосного значення для української державності й потребують участі у їх розв'язанні усього суспільства. Відповідно й перспективи подальших наукових розвідок у зазначеному напрямі лежать у площині розробки концептуальних засад політики сільського розвитку.

Джерела та література

1. Саблук П. Т. Перспективи розвитку аграрної економіки України у світлі наукової спадщини академіка І. І. Лукінова // Теоретичні надбання академіка І. І. Лукінова та їх значення у розвитку аграрного виробництва України (Лукіновські читання): Зб. виступів 10 жовтня 2008 р. / Відп. За вип. Г. М. Підлісецький. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – С. 5–13.
2. Ткаченко В. Г. Теоретические основы перспективного развития агропромышленного комплекса в Украине // Развитие аграрной экономической науки в Украине та її завдання в умовах освоєння ринкової системи господарювання: Матеріали Восьмих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників. Київ, 20–21 черв. 2006 р. / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2006. – С. 35–38.
3. Юшин С. О. Управління – власність – гроші як інструменти інтенсивно розширеного відтворення аграрнопромислового виробництва від первісного його стану до інформаційного суспільства // Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період: Матеріали Десятих зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ, 10–11 квіт. 2008 р. / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2008. – С. 460–466.
4. Шпенглер О. Закат Европы: В. 2 т. / Пер. С нем. И. И. Махонькова. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 624 с.
5. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / пер. С англ. – 2-е изд. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 593 с.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – У 2 т. – Т.1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. Г.Філіпчук. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
7. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3-х ч. – Ч.1.: Роль среды / Пер. с. фр. М. Юсима. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 495 с.
8. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія. – О.: Астропринт, 2006. – 360 с.
9. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: Монографія. – Оdesa: Астропринт, 2008. – 208 с.
10. Павлов О. Сільські урбанізовані зони і ареали як специфічний об'єкт функціонування та управління // Вісн. держ. служби України. – 2005. – № 3. – С. 34–38.
11. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Пер. с. англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
12. Тоффлер Е. Третья Хвиля / 3 оп. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
13. Кууси П. Этот человеческий мир / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 368 с.
14. Социальная ситуация в чешской деревне // Экономика сел. хоз-ва России. – 2001. – № 12. – С. 33–39.
15. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яворський. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
16. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.
17. Губені Ю.Е. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від “оксамитової” революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування. – Л.: Укр. технології, 2001. – 368 с.
18. Саблук П. Т. Вказ. твір.